

Bo Kristian Holm

REFORMATIONEN I DANMARK

Teologi og kultur



Reformationen i Danmark. Teologi og kultur

© Bo Kristian Holm og danmarkshistorien.dk 2017

Tilrettelæggelse og layout: Simon Ege Dahl Kjærsgaard

Billedredaktion og kildeuddrag: Bo Kristian Holm,

Simon Ege Dahl Kjærsgaard og danmarkshistorien.dk

Forsideillustration: Reformatorerne Luther, Melanchthon,
Bugenhagen og Cruciger oversætter Biblen. Litografi af maleri
af P.A. Labouchère, ca. 1847. Wellcome Library, London.
Wellcome Images. CC BY 4.0.

ISBN: UDFYLDES!

danmarkshistorien.dk
Institut for Kultur og Samfund
Aarhus Universitet
Jens Chr. Skous Vej 5
8000 Aarhus C
www.danmarkshistorien.dk

danmarkshistorien.dk
AARHUS UNIVERSITET

E-bogen er udgivet med støtte fra
Præsidiet for Reformationsjubilæet 2017



Indhold

5	Forord
7	Reformationens baggrund
9	Det teologiske grundlag
9	Troen alene
9	Nåden alene
11	Kristus alene
11	<i>Kilde: Åbent brev fra Martin Luther til Johannes Cochlæus</i>
12	Skriften alene
13	Forholdet mellem kirke og statsmagt
13	Luthers lære om det almene præstedømme og opgøret med kirkens magt
14	Luthers dobbelte syn på verden: to-regimente-læren
15	Luthers trestandslære
16	<i>Kilde: Martin Luther: Om Kristi Nadver. Bekendelse</i>
17	Fromhedslivets forandring
18	Nye gudstjenesteformer og ritualer
20	Musik og sang
21	<i>Kilde: Martin Luthers Salme: "Nu fryde sig hver kristen mand"</i>
22	Kirkerum
23	Klosterlivets ophør og præstefamiliernes fremkomst
24	Stiftelser, valfartssteder og donationskultur
25	En ny forståelse af altergangen
26	En ny forståelse af ægteskabet
27	Reformationen og livet i verden
27	Det kristne liv skal leves i verden
28	Forholdet mellem kirken og verden
29	Forskellige protestantiske organisationsformer
30	Kunst
32	Universiteter

33	Skoler
34	<i>Kilde: Erik Pontoppidan: Sandhed til Gudfrygtighed</i>
35	Arbejde
36	Reformationens virkning i Danmark
38	Forslag til videre læsning
40	Illustrationer

Forord

Den lutherske reformation blev sat i gang af teologiske spørgsmål, der havde menneskets gudsforhold som omdrejningspunkt. Disse spørgsmål og ikke mindst de svar, som først og fremmest Martin Luther gav, fik næsten med det samme betydning for samfund og kultur. Det er disse sammenhænge mellem teologisk tænkning og kulturel udvikling, som denne e-bog forsøger at indfange. Vægten er derfor lagt på de teologiske hovedtanker og den betydning, disse tanker havde for samfundstænkning, fromhedsliv, kunst, uddannelse og livet i verden i det hele taget. Det er klart, at ikke alle aspekter kan medtages. Der er lagt vægt på de elementer, som stadig kan siges at have en vis betydning for kultur- og samfundsliv i Danmark i en bred forstand. Prioriteringen af stoffet har betydet, at den side af reformationen, som har med behandlingen af afvigere fra den lutherske lære at gøre, hvad enten det er andre religioner eller 'troldfolk', ikke behandles her. Herom kan man finde flere artikler på danmarkshistorien.dk.

E-bogen er udgivet med støtte fra Præsidiets for Reformationsjubilæet 2017.

Juni 2017
Bo Kristian Holm
ph.d. og lektor i systematisk teologi
Aarhus Universitet

REFORMATIONEN I DANMARK

Teologi og kultur

Bo Kristian Holm

ph.d. og lektor i systematisk teologi, Aarhus Universitet



Reformatorerne Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger oversætter Bibelen. Oversættelsen af Bibelen fra grundssprogene hebraisk og latin til mundret tysk var en af reformationens store bedrifter. Martin Luther fik ry som en meget dygtig og sprogligt bevidst oversætter, men i virkeligheden var oversættelsen utænkelig uden diskussionen med de andre begavede teologer i Wittenberg. Luthers oversættelse kom til at danne grundlag for efterfølgende oversættelser til en række nationale sprog. Tilgængeligheden af Bibelen og teologiske tekster på nationale sprog blev et af reformationens kendetegn. Litografi af maleri af P.A. Labouchère, ca. 1847.

Reformationens baggrund

Reformation betyder egentlig forbedring eller mere direkte 'at forme på ny', men er især blevet anvendt som betegnelse for den primært nordeuropæiske protestbevægelse i 1500-tallets begyndelse, som resulterede i et brud med den katolske kirke og skabte de protestantiske kirkesamfund. Opgøret var i udgangspunktet et internt kirkeligt oprør, der i første omgang rettede sig mod den katolske kirkes afladshandel, som indebar, at man gennem en økonomisk ydelse til kirken kunne betale sig til et kortere ophold i Skærsilden eller helt slippe for den. Skærsilden var i den middelalderlige katolske kristendomsopfattelse et forstadium til Himmeriget, hvor sjælen bl.a. gennem rensende ild skulle renses for synder. Reformationens hovedskikkelse, den tyske munk og professor Martin Luther (1483-1546), kritiserede i 1517 i skarpe vendinger afladshandlen i sine berømte '95 te- ser', og med reformationen blev både afladshandlen som religiøs praksis og Skærsilden som teologisk begreb afskaffet. Bevægelsens kraftcenter var universitetet i den tyske by Wittenberg, hvor Luther boede og underviste, og herfra spredte den sig videre til det øvrige Nordeuropa, herunder også Danmark.

Malet med en meget grov pensel kan reformationens mulige indflydelse på kultur og samfund siges at følge to spor. Det ene peger fremad mod ligestilling og måske ligefrem demokrati. Det andet mod hierarki og måske ligefrem totalitarisme. Den lutherske reformation havde ikke noget særligt kulturelt program, men satte alligevel mærkbare spor i kulturen de steder, hvor den blev gennemført. Reformationen var også selv båret frem af kulturelle og politiske strømninger i Europa, som fx renæssancehumanismen og en stigende utilfredshed med pave og kejser. Væsentlige træk ved humanismen blev indoptaget, formet og videreført af reformatorerne. Blandt disse fik Luther og Philipp Melanchthon (1497-1560) en særlig status, og det var i høj grad deres teologi og tænkning, der satte sig spor. I det hele taget giver det mening at betragte universitetet som reformationens arnested. Det var her, der blev tænkt de nye tanker, der bl.a. førte til opgøret med afladen.

På reformationstiden giver det dog ikke mening at foretage et skarpt skel mellem religion og kultur. På vigtige områder fratog reformationen ganske vist kirken magtbeføjelser, bl.a. ved at lægge al jurisdiktion ind under det verdslige styre. På lige så vigtige områder nedbrød reformationen imidlertid skellet mellem kirken og verden, fordi reformatorerne fremhævede, at det gode kristne liv skulle leves midt i verden og ikke på afstand af den. Klostrene blev afskaffet, og dermed forsvandt også klostrenes funktion som kulturbærende samfundsinstitutioner. Den rolle blev derfor overtaget af universiteter og skoler.

FILM: LUTHERS OPGØR MED AFLADSHANDLEN – 95 TESER DER INDLEDTE REFORMATIONEN

I denne film fortæller lektor i systematisk teologi Bo Kristian Holm, Aarhus Universitet, om baggrunden for Luthers 95 teser mod aflad og deres betydning for reformationens begyndelse.

© danmarkshistorien.dk

Dermed forstærkede reformationen væsentlige træk ved renæssancehumanismen. Kildestudier, først og fremmest af Bibelen, udgjorde grundlaget i akademisk uddannelse. Samtidig udvidede reformationen det uddannelsesmæssige perspektiv og gjorde uddannelse for alle til et principielt mål. Bibeloversættelserne til folkesprog gav reformationen det, som man i Danmark kan kalde en 'folkelig appel'.

Det teologiske grundlag

Den lutherske reformation og dens virkningshistorie blev i første omgang båret af Luthers radikaliserende af tankegange, som lå dybt i kristendommen. Mange har peget på, at stort set alt, hvad Luther har sagt, kan findes i kilder før Luther. Det, der adskiller Luthers teologi og tænkning fra førreformatorsk teologi, er to forhold: 1) Vi finder ingen, der kombinerer tidligere strømninger (fx klosterteologiens fokus på Kristus, mystikkens fremhævelse af den personlige erfaring og humanismens betoning af kildestudier) på den måde, som Luther gør. 2) Ingen før Luther havde tænkt den kristne syndstanke så radikalt, som Luther gjorde. Navnlig det sidste fik afgørende betydning, for det havde potentiale til grundlæggende at ændre ved opfattelsen af verdens indretning og menneskets opgave.

Den lutherske teologi blev hurtigt sammenfattet i en række slagord, som til sammen giver et godt indblik i de muligheder, den lutherske teologi havde for at præge samfundet.

Troen alene

Luthers opgør med afladshandlen var et biprodukt af et mere grundlæggende opgør med middelalderens teologi. Frelsen afhang ikke af gode gerninger, for intet menneske var i stand til at gøre gode gerninger, der var helt rensat for synd. I middelalderens teologi mente man, at synd først opstod i det øjeblik, man tilsluttede sig det syndige begær, man mærkede i sit eget indre. Luther fastholdt derimod, at allerede det forhold, at der var et begær eller en selvished i alle mennesker, var nok til at stemple alle som syndere. Med det udgangspunkt kunne intet menneske bidrage til sin egen frelse. Den eneste mulighed for frelse var i tro at tage imod den tilgivelse, som Gud tilbød mennesket i evangeliet om Kristus. Med en formulering fra Paulus kunne Luther formulere sit slagord: Mennesket retfærdiggøres ikke ved gerninger, men ved tro alene. Samtidig måtte den synd, der var tilbage i selv den frommeste kristne, slås ihjel hver dag livet igennem. Denne daglige kamp mod synden skulle først og fremmest bestå i daglig syndserkendelse og tro på Guds tilgivelse. Kun Guds tilgivelse kunne gøre mennesket retfærdigt over for Gud, dvs. fri for den synd, som adskiller mennesket fra Gud.

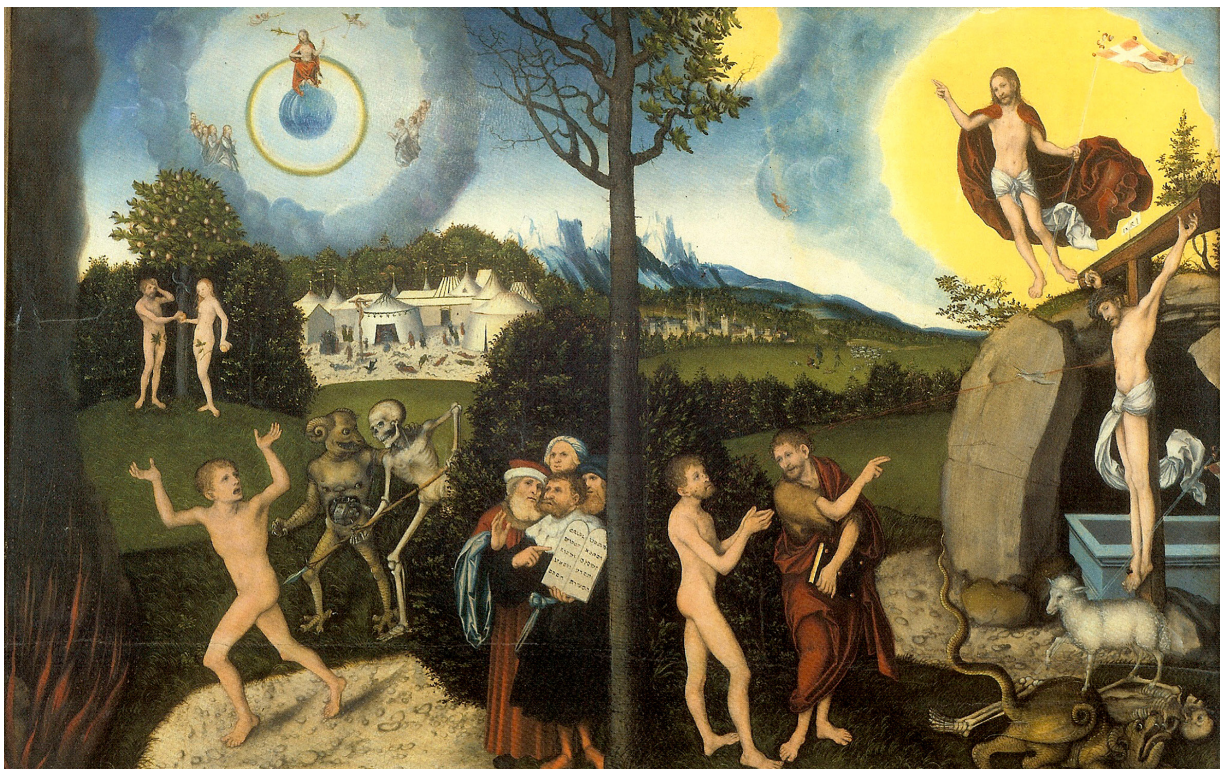
Nåden alene

Netop Luthers radikale menneskesyn understregede betydningen af Guds nåde som eneste frelsesvej. Men også i sin forståelse af nåden adskilte Luther sig markant fra den mid-

delalderlige teologi. Mottoet "nåden alene" skal ses i tæt sammenhæng med læren om frelse eller retfærdiggørelse ved "tro alene". Der er intet i mennesket selv, hvormed det kan gøre sig selv ren og retfærdig over for Gud. Menneskets frelse afhænger derfor alene af Guds nåde, som mennesket må tage imod i tro.

Luther forstår dermed 'nåde' som et relationsbegreb, der beskriver Guds forhold til mennesket. Dermed adskiller Luthers forståelse sig fra det 'nådesbegreb', der havde præget teologien indtil da. Her blev nåden forstået som noget, mennesket med kirkens mellemkomst kunne udrustes med, så det kunne gøre de gode gerninger, der var nødvendige. Denne forståelse af nåden byggede som stort set al anden teologi i den såkaldte skolastiske tradition på Aristoteles' (384 f.Kr.-322 f.Kr.) filosofi. For Luther betød det et totalt opgør med brugen af Aristoteles' begreber i teologien. For hvis mennesket blev betragtet som et væsen, der havde egne evner og muligheder, som blot krævede guddommelig hjælp, så ville frelsen i sidste ende afhænge af, hvad mennesket selv gjorde. Dermed kunne man ikke være sikker på at blive frelst, for det ville forblive usikkert, om man havde gjort nok. Og frelsesvished var for Luther målet for al teologi. Derfor måtte alt, der kunne nedtone betydningen af Guds nåde, afvises.

Lucas Cranach den ældres maleri *Lov og Nåde*, 1529. På den ene side ser man Adam og Eva spise af æblet i Paradisets have og derefter forfulgt af død og djævel. For at forstå sin syndighed har mennesket brug for Moseloven, som vises i højre side af venstre billedfelt. I højre billedfelt forkyndes evangeliet om Kristus, der er død og opstået for at frelse det fortabte syndige menneske. Lammet, som er symbol på Kristus, træder her død og djævel under fode. Motivet peger på den korsfæstede Kristus som den eneste vej til frelse og Guds nåde for det syndige menneske, der ikke selv er i stand til at overholde Guds bud.



Åbent brev fra Martin Luther til Johannes Cochläus

Centralt i Luthers teologi stod læren om retfærdiggørelse eller frelse ved troen alene. Denne tanke blev angrebet fra romersk-katolsk side blandt andet af den ellers reformvenlige tyske teolog Johannes Cochläus (1479-1552), der netop mente, at troen ikke kunne stå alene, men måtte suppleres af gerninger på menneskets vej mod frelsen. Luther svarede ham i et åbent brev. Her redegjorde Luther for sin forståelse af forholdet mellem tro, dåb og gerninger.

Uddraget viser, hvordan Luther også måtte forholde sig til, at han indføjede et 'alene' i formuleringen fra Paulus, som ikke findes hos Paulus selv. I et senere skrift om oversættelse begrundede han det med, at han netop oversatte til det tysk, som folk talte, og derfor måtte man tilføje et 'alene' for at understrege den mening, der udtrykkes anderledes på græsk.

For det første har jeg forsøgt, at gengive meningen i Paulus' ord så klart som muligt. Den er nemlig blevet tildækket ved de pavelige teologers lange og gudløse misbrug af ordet. Når Paulus i Romerbrevet behandler troen og de gode gerninger over for retfærdiggørelse ved gerninger, er hans hensigt tydeligvis at fratage gerningerne enhver andel i retfærdiggørelsen og alene tilskrive det troen. Sådan lyder han ord nemlig: "Af lovgerninger bliver intet menneske retfærdigt over for ham." (Rom 3, 20). Og: "Vi mener, at et menneske gøres retfærdigt ved tro, uden lovgerninger." (vers 28). Og: "Alle har syndet og har mistet herligheden fra Gud, og ufortjent gøres de retfærdige af hans nåde ved forløsningen i Kristus Jesus. Ham gjorde Gud ved hans blod til et sonoffer ved troen. (vers 23-25). Og Rom 14, 23: "Alt, hvad der ikke er af tro, er synd."

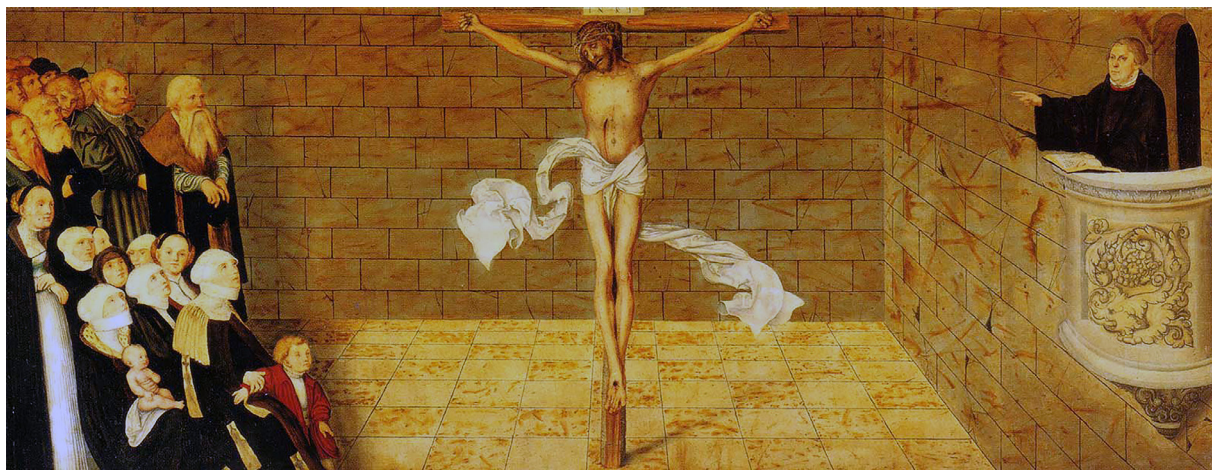
[...]

Sig mig så, om ikke Paulus meget stærkere end mig understreger, at vi alene bliver retfærdiggjort ved troen, selv om han ikke bruger det lille ord "alene", som jeg gør? Den, der siger, at gerninger ikke retfærdiggør, men at troen retfærdiggør, han understreger så sandelig meget stærkere, at alene troen retfærdiggør end hvis man siger: "troen alene retfærdiggør". Det sidste lyder måske klarere, fordi både Paulus' sprogbrug og hans mening er kommet ud af brug og er blevet fordunklet på grund af de pavelige teologer.

Uddrag af "Mod Cochläus – Troen alene", fra lutherdansk.dk

Kristus alene

Dette var for Luther konsekvensen, hvis mennesket skulle kunne være sikker på sin frelse. Luthers teologi var grundlæggende båret af det, man kan kalde et sjælesørgerisk motiv. Målet for al teologi skulle være at give fred til den samvittighed, der var bange for at ende i Skærsilden eller Helvede. Derfor mente Luther, at han måtte fremhæve, at skulle mennesket finde fred med Gud, kunne det ikke bero på menneskets egne præstationer, men kunne alene bygge på den barmhjertighed over for det syndige menneske, som Gud havde vist ved at lade sin søn dø på korset. Hele Luthers teologi drejer sig om Kristus, og derfor



Predella til altertavlen i Stadtkirche St. Marien Wittenberg. Under hovedfeltet på altertavlen i bykirken i Wittenberg findes dette motiv, der understreger flere hovedpointer i den lutherske kristendomsforståelse. Martin Luther står på prædikestolen og peger på den korsfæstede Kristus, hvis kors er plantet midt i kirkegulvet. Prædikenen skal ikke andet end at pege på Kristus og gøre ham nærværende. I den anden side af billedet sidder menigheden, der karakteristisk for den lutherske menighedsforståelse består af både mænd og kvinder, voksne og børn. Alle skal høre evangeliet. Placeringen af korset viser også, at der intet står imellem den enkelte kristne og Kristus. Præsten er ikke den, der på kirkens vegne forvalter Guds tilgivelse, men alene den, der skal forkynde den. Maleri af Cranach den ældre, 1547.

ser man også på mange reformatoriske altertavler Jesus på korset som et meget centralt motiv. Tydeligst måske på den berømte Cranach-altertavle i Wittenberg, hvor krucifikset er sat lige ned i kirkegulvet mellem prædikant og menighed. Det understreger, dels hvordan prædikenen gør Kristus nærværende for menigheden, dels at der intet er imellem menigheden og Kristus. Dermed billedliggør Cranach opgøret med den romerske forståelse af kirken som en melleminstans mellem menneske og Gud, der på jorden forvaltede Guds tilgivelse.

Skriften alene

Centralt i Luthers teologi står afvisningen af pavens eneret på fortolkning af Bibelen. Ved Rigsdagen i Worms, hvortil Luther i 1521 var indkaldt, blev han foran kejser Karl 5. (1500-1558) og repræsentanter for paven bedt om at tilbagekalde, hvad han havde skrevet. Her svarede Luther, at han kun kunne og ville tilbagekalde, hvis han blev tilbagevist med argumenter hentet fra Bibelen eller med rene fornuftsgrunde. Dette var en klar udfordring af pavens autoritet som enefortolker af Bibelen. Svaret udeblev ikke. Luther blev både bandlyst af paven og erklæret fredløs af kejseren. På vejen tilbage fra Worms fingerede Luthers fyrste, Frederik den Vise (1463-1525), et overfald og installerede Luther på sin borg Wartburg. På Wartburg udførte Luther en af sine store bedrifter, da han oversatte Det Nye Testamente fra græsk til tysk på kun 11 uger. Projektet var båret af Luthers grundoverbevisning: At det var Bibelen eller Skriften alene, der afgjorde, hvad ret kristendom var. Ethvert udsagn, også beslutninger fra kirkemøder, måtte prøves på sin overensstemmelse

med Bibelen. Netop dette medførte, at Luther i 1520 brændte den kanoniske ret, dvs. den kirkelige lovbog, på bålet sammen med den pavelige bulle, der truede ham med bandlysning. Intet sted i Bibelen kunne Luther finde belæg for, at kirken skulle fungere som domstol. Han fandt heller ikke belæg for, at konfirmation, vielse, ordination, skriftemål og den sidste olie var sakramenter, dvs. handlinger, der formidlede frelse fra Gud til mennesket. Af de syv sakramenter, som fandtes og stadig findes i romersk-katolsk teologi, beholdt Luther kun to: dåb og nadver. Kun dåb og nadver var begrundede i Bibelen. Og dåb og nadver formidlede frelse til mennesker på samme måde som prædikenen eller forkyndelsen, nemlig ved at forkynde Guds løfte om tilgivelse for al synd. Dermed fik 'Ordet' forstået som Guds tale til mennesket en særlig rolle. Derfor blev slagordet "skriften alene" også omformet til "ordet alene".

Forholdet mellem kirke og statsmagt

Luthers forståelse af forholdet mellem kirke og statsmagt indeholder en klar sontring mellem ansvarsområder, men betyder ikke nogen adskillelse af religion og politik.

Luthers lære om det almene præstedømme og opgøret med kirkens magt

Centralt i Luthers nye forståelse af kirkens rolle stod det forhold, at paven og præsterne ikke havde eneret på at tolke Guds ord, men at menigmand gennem dåben havde fået samme status som præsten over for Gud. Med denne tanke om det almene præstedømme gjorde Luther op med gejstlighedens særstilling. Alle var principielt lige for Gud. Det betød også et opgør med pavens magt over de verdslige regenter. Den katolske kirke havde med udgangspunkt i Rom været en politisk og administrativ magtfaktor gennem hele middelalderen. Hele Vesteuropa var en stor kirke med hovedsæde i Rom, og det var paven, der udpegede biskopperne, uanset hvor langt væk fra Rom, de var. Gennem middelalderen var der mange stridigheder mellem pave og kejser, men generelt var lokale regenter nødt til at rette sig ind efter kirken. Det skyldtes blandt andet, at kirken havde jurisdiktion, dvs. ret til at lovgive og dømme, inden for alle de samfundsområder, der kunne siges at høre til kirken, dvs. først og fremmest kirkelige embeder, ægteskabsindgåelse og -opløsning, samt de efterhånden ganske betydelige besiddelser, som pga. donationer var blevet kirkens ejendom. Da bispeembedet derfor ofte rådede over store rigdomme og var en hyppig karrierevej for adelige, spillede kirken også en stor rolle langt udover det kirkelige område. Da de verdslige stater i Europa samtidig var blevet stærkere politisk og administrativt, var der et godt grundlag for fyrsterne til også at se perspektiverne i de mere politiske dele af Luthers tanker. På den måde hang politiske og religiøse interesser tæt sammen.

Læren om det almene præstedømme fik stor betydning for udbredelsen af skolevæsenet.



Forskellen mellem den Kristi sande religion og Antikrists falske afgudslære fremstillet ud fra de vigtigste stykker. Reformationens centrale budskaber blev formidlet i mange former. En genre var illustrationer, der satte den nye lære op over for den gamle. Til venstre ser man den 'sande lære' med fremhævelse af forkyndelsen af ordet om Kristus for alle, dåben som den centrale begivenhed, der sætter alle kristne lige over for Gud, og nadveren, hvor både brød og vin gives til alle. Modsat finder man en fremstilling af den romersk-katolske kirke, som fremhæver præsternes vellevned, et grådigt salg af afladsbreve og en streng Gud i Himlen, der ikke bringer frelse, men kun dom. Farvelagt træsnit af Lucas Cranach den yngre og Pancratius Kempff, 1546.

Var alle i dåben blevet præster, havde alle også ansvar for selv at lære kristendommens hovedindhold. Luther skrev allerede i 1524 ud til byrådene i Sachsen og opfordrede dem til at oprette skoler. I de næste århundreder blev Luthers Lille Katekismus læsebog, bl.a. i Danmark. Og med konfirmationens indførelse i 1736 udgjorde Den Lille Katekismus grundlaget for den kundskabsprøve, man skulle aflægge forud for konfirmationen, som var betingelsen for erhvervelsen af borgerlige rettigheder.

Luthers dobbelte syn på verden: to-regimente-læren

To-regimente-læren som begreb blev først formuleret i begyndelsen af det 20. århundrede. Alligevel peger den på et centralt element i Luthers forståelse af tilværelsen som delt i en åndelig og en verdslig del. Luthers forståelse af det almene præstedømme hang derfor også sammen med en ny forståelse af verdslig og gejstlig magt, af politik og religion. I stedet for at politisk magt, administration og jurisdiktion var delt mellem kirken i Rom og de lokale fyrster alt efter retsområde, var verden ifølge Luther delt i to regimente. Der var dels det guddommelige, som Gud styrede gennem kirkens forkyndelse, dels det verdslige,

som var styret af fyrsten. Kirkens magt angik ifølge Luther kun sjælen, og den havde kun ordet til at håndhæve magten med. Dermed var der intet grundlag for, at kirken skulle have lovgivende og dømmende myndighed over bestemte retsområder. Netop derfor havde Luther brændt den kanoniske ret i 1520, fordi der ikke var belæg i Bibelen for alt, hvad den lovgav om. Den kristne fyrste skulle til gengæld med sin jordiske magt sikre rum for kirkens forkyndelse. Han skulle også beskytte samfundet mod fremmede magter og straffe lovovertrædere. I det guddommelige regimente handlede det kristne menneske af sig selv i overensstemmelse med troens retningslinjer. I den jordiske verden derimod nødvendiggjorde synden, at den verdslige magt regulerede samfundet, så individet fik hjælp til at leve efter de kristne regler og undgå synd. Luthers forståelse af den verdslige magt betød også, at fyrsten fik sin legitimitet af Gud; han var indsat af Gud til gennem sin lovgivning at sikre folkets kristne levevis.

Luthers trestandslære

Det jordiske samfund opfattede Luther som bestående af tre hierarkiske, men ligestillede stænder: husstanden, kirkestanden og regeringsstanden. I Luthers store nadverskrift *Om Kristi Nadver. Bekendelse* fra 1528 beskrev han kort, hvordan samfundet var ordnet i tre stænder eller ordninger: kirke, husstand og stat. Luthers forståelse af de tre stænder adskilte sig fra tidligere forståelse af stænderne ved dels at være funktionsbestemte – stænderne referede til bestemte funktioner, ikke bestemte sociale og økonomiske inddelinger af samfundet – dels ved at lade dem være underordnet det, som Luther i sin bekendelse kaldte ”den kristne kærligheds almindelige orden”. Det vil sige, at alle tre stænder var fælles om ansvaret for at skabe rammerne om det gode samfund.

Alle individer var medlemmer af alle tre stænder, enten som en autoritet, dvs. en der bestemte og befalede, eller som en undergiven, en der skulle adlyde. Man kunne godt være bydende i en stand og lydende i en anden. Autoriteterne i alle tre stænder var ifølge Luther at regne for forældre, der skulle æres. Samtidig var alle andre (børn som voksne) i barnets sted og skulle ære, hvilket også indbefattede at lyde. Det fjerde bud ”du skal ære din far og din mor” blev således grundlæggende for alle sociale relationer. Alle sociale relationer var på den måde hierarkiske i deres grundstruktur, men det var centralt, at Luther anså dem som bestående af gensidige forpligtelser. Autoriteterne skulle ikke kun befale, de skulle også beskytte og oplære i den rette kristne tro. Dermed var mennesket grundlæggende defineret i forhold til sine medmennesker ud fra de pligter, som han eller hun havde ud fra sin position i de tre stænder. Der var en intern mobilitet især i husstandens hierarki, hvor individet godt kunne skifte position flere gange gennem livet. Den, der var tyende og dermed lydende i en husstand, blev fx typisk senere i livet husbond eller madmor i sin egen husstand og dermed bydende.

Martin Luther: *Om Kristi Nadver. Bekendelse*

I 1528 skrev Luther sit sidste skrift i den store nadverstrid med de to schweiziske reformatorer Ulrich Zwingli (1484-1531) og Johannes Oekolampadius (1482-1531), hvor Luther kritiserede en blot symbolsk forståelse af Kristi nærvær i nadveren og forsvarede realpræsensen, det vil sige forestillingen om, at Jesus reelt er til stede i nadveren. Den sidste del af skriftet er en bekendelse, hvor Luther sammenfatter sin tro, så han ikke, hvis han døde, blev taget til indtægt for meninger, han ikke delte, sådan som det var sket i bondeoprøret. I denne bekendelse skelner Luther bl.a. mellem tre stænder eller ordninger i samfundet. Vigtigt er her, dels at alle tre ordninger er sammenfattet under den kristne kærligheds almindelige orden, dels at Luther skelner mellem 'salighed' som det, der har med Guds forholdet og frelsen at gøre, mens 'hellighed' alene drejer sig om livet i verden.

Men de hellige ordninger og sande indstiftelser af Gud er disse tre: præsteembedet, ægtestanden og den verdslige øvrighed. Alle, der har et præsteembede eller er ordets tjenere, står i en hellig, rigtig og gudvelbehagelig orden og stand som de, der prædiker, meddeler sakramenterne, forestår den fælles fattigkasse, kordegne, kirketjenere, eller dem, der er i disses tjeneste osv. De er alle med i et arbejde, der i Guds øjne er lutter hellige gerninger.

Også den, der er far eller mor, styrer sit hus vel og opfostrer sit barn til tjeneste for Gud, udøver en gerning, der helt igennem er velbehagelig for Gud og er en del af hans hellige forordning. Det samme er tilfældet, når børn er lydige mod deres forældre, og ansatte mod deres overordnede; det er også idel hellighed. De, der lever i disse ordninger, er levende helgener her på jorden.

På samme måde forholder det sig med fyrster, godsejere, ministre, dommere, embedsmænd, notarer og alle, der er i tjeneste hos disse personer og er dem lydige og underdannede. De er alle gudvelbehagelige og fører i hans øjne et helligt liv. Disse tre ordninger eller indstiftelser er jo grundet på Guds ord og befaling, og det, der er det, må være helligt, for hans ord er helligt og gør alt det helligt, der er ved og i det.

Oven over disse samfundsordener befinder sig den almindelige orden, der hedder kristen kærlighed, hvori man ikke kun tjener de tre samfundsordener, men også i al almindelighed enhver, der er i nød, med alle mulige velgerninger: giver den sultne mad, de tørstige noget at drikke, tilgiver sine fjender, beder for alle mennesker, lider alt muligt ondt her på jorden osv. Se, det hedder alt sammen lutter gode gerninger, men alligevel er ingen af dem en vej til salighed. Der er kun en vej, der er hævet over alle andre veje: troen på Jesus Kristus. At være hellig og blive salig er nemlig to vidt forskellige ting. Salig bliver man alene gennem Kristus, men hellig bliver man både ved en sådan tro og gennem sådanne guddommelige indstiftelser og ordninger.

Martin Luther: *Om Kristi nadver. Bekendelse*, 1528, oversat af Helmer Hedegaard-Jensen i: Martin Luther Skrifter i udvalg (1994), s. 325-336 (via danmarkshistorien.dk)



Martin Luther og Frederik den Vise knæler for Kristus på korset. Motivet af Martin Luther og kurfyrst Frederik den Vise af Sachsen (1463-1525), der knæler for den korsfæstede og nærværende Kristus, findes i mange udgaver. De understreger, hvordan såvel Luther som fyrsten i lighed med alle andre er syndere med behov for Guds tilgivelse. De viser også, hvordan både den religiøse og den politiske autoritet er underlagt Guds ord. Frederik den Vise spillede en afgørende rolle som Luthers beskytter, og efter bondeoprøret i 1525 opfordrede Luther fyrsterne til i deres egenskab af kristne at påtage sig rollen som 'nødbiskopper' og sørge for kirkens beskyttelse og orden. Det fik betydning for Danmark, hvor Christian 3. (1503-1559) i 1536 officielt indførte reformationen i Danmark og i 1537/1539 stod bag Kirkeordinansen. Træsnit fra *Die Propheten alle Deusch*, 1555.

Der er de senere år kommet større fokus på trestandslærens betydning for samfundsudviklingen i Danmark. Meget tyder på, at den har været stærkt medvirkende til, at enevælden blev så stærk i Danmark, som det var tilfældet. Og muligvis har den også haft en indflydelse på det generelt positive syn på staten, som ser ud til at være et fællestræk for de lutherske lande i Skandinavien.

På den måde blev trestandslæren et væsentligt element i den konfessionskultur, som udviklede sig i Danmark. Konfessionskultur er et godt begreb til at forstå samspillet mellem en specifik kirkeretning (konfession) – for Danmarks vedkommende den lutherske – og kulturen i bredere forstand. Med begrebet konfessionskultur bliver det lettere at forstå, hvordan Danmark på den ene side var en del af kulturelle strømninger i Europa, på den anden side gav mange af disse strømninger et tydeligt luthersk præg. Et af de steder, hvor man kan iagttage luthersk konfessionskultur, er i de ændringer af det religiøse liv, som indførelsen af reformationen i Danmark førte med sig.

Fromhedslivets forandring

Med reformationen skete der mange ændringer. Nogle skete med det samme. Andre kom gradvist. Fx nedlagdes klostrene formelt med det samme, men munke og nonner fik de fleste steder lov til at blive i klostrene, så længe de ville. Mest tydeligt slog ændringerne igennem i den måde man holdt gudstjeneste på, i kirkernes indretning og valfarternes ophør. Også forståelsen af mellemmenneskelige relationer forandrede sig. Ægteskabet fik ny betydning, og livet i familie og husstand fik en helt anden status.

Nye gudstjenesteformer og ritualer

Med reformationen kom der nye gudstjenesteformer i Danmark, men radikale ændringer udeblev. Den grundlæggende struktur for gudstjenesten blev overtaget fra den katolske messe og er blevet bibeholdt siden, så den også i dag danner grundstrukturen for folkekirken søndagsgudstjeneste, den såkaldte højmesse.

De væsentligste forandringer var, at hele gudstjenesten nu skulle foregå på dansk. Gudstjenestens indhold var centreret omkring Kristi nærvær. Det var omdrejningspunktet for både prædiken, dåb og nadver, hvilket går igen i den nye forståelse af forholdet mellem prædiken og sakramenter. I overensstemmelse med det fælles lutherske bekendelsesskrift, Den Augsburgske Bekendelse (Confessio Augustana) fra 1530, blev netop disse to elementer vægtet højt. Her står der nemlig, at det til kirkens enhed er tilstrækkeligt, at der er enighed om ordets forkyndelse og sakramenternes forvaltning, hvorimod der ikke behøver være enighed om andre ritualer.

Luthers reduktion i antallet af sakramenter fik naturligt direkte konsekvenser for det religiøse liv. Sakramenter bliver i traditionel teologi forstået som hellige handlinger med frelsesvirkende betydning. I romersk-katolsk teologi tælles ud over dåb og nadver også bod, konfirmation, vielse, ordination og den sidste olie. Luther afviste alle sakramenter,

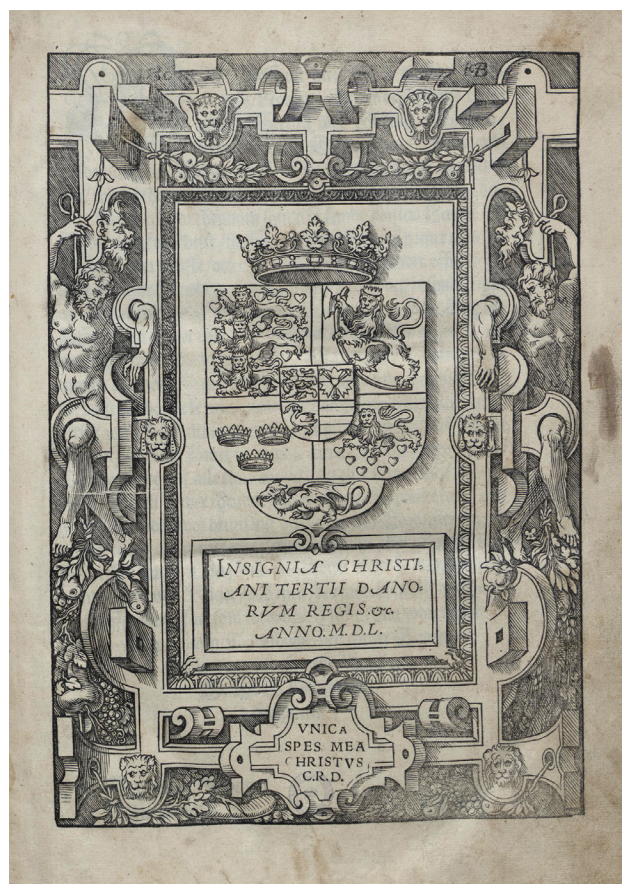
Alterbordsforside fra Torslunde Kirke, 1561. I den katolske kirke havde man syv sakramenter. I den protestantiske var kun dåb og nadver tilbage, fordi det var de eneste, der var direkte belæg for i Bibelen. På alterbordet er de tilbageværende sakramenter afbilledet sammen med præstens prædiken, der var en vigtig del af den protestantiske gudstjeneste. Lige som på predellaen til altertavlen i Stadtkirche St. Marien Wittenberg peger præsten på den korsfæstede Kristus som gudstjenestens centrale midtpunkt.



som ikke var direkte begrundede i Bibelen. Det betød, at kun dåb og nadver talte som rigtige sakramenter, mens skriftemålet blev bibeholdt som praksis, uden at det dog talte som selvstændigt sakramente. Samtidig forandrede forståelsen af sakramenterne sig også. Vigtigere end deres udførelse var det løfte om tilgivelse og nåde, som lød gennem sakramenterne. Det betød, at forskellen mellem indholdet af dåb og nadver og prædikenens forkyndelse blev minimal og i realiteten svær at skelne. Andre forskelle fik større betydning. Fra 1546 blev det påbudt, at enhver, der gik til alters, skulle kunne sin kristne børnelærdom, og det blev muligt at bandlyse folk, der afviste at gå til alters. Den læremæssige enighed havde høj prioritet.

I 1550 kom Christian 3.s (1503-1559) Bibel, der blev den første fuldstændige oversættelse af Bibelen til dansk, der fik udbredelse over hele Danmark. Først med denne bibel fik præsterne en hel bibel til deres rådighed. Indtil da havde de måttet nøjes med oversatte brudstykker, til trods for at Kirkeordinansen havde påbudt præsterne at eje en bibel.

Illustrationer fra Christian 3.s (1503-1559) Bibel, 1550. Biblerne, der blev udgivet efter reformationen i Danmark, var rigt og overdådigt illustrerede. Som noget nyt var de ofte udstyret med et kongeportræt. Det ses fx i Christian 3.s Bibel. Med kongeportrættet blev det understreget, at kongen nu repræsenterede den religiøse autoritet. Kongen gav både autoritet til teksten, men fik også autoritet fra teksten; han var konge af Guds nåde.





'De fire store danske salmedigtere'. I den lutherske gudstjeneste deltog menigheden i salmesangen og tog dermed aktivt del i gudstjenesten. Det store fokus på musik og salmesang i den lutherske konfessionskultur medførte en rig salmetradition i Danmark. Væsentlige for denne salmetradition var 'de fire store danske salmedigtere': Thomas Kingo (1634-1703), H.A. Brorson (1694-1764), N.F.S. Grundtvig (1783-1872) og B.S. Ingemann (1789-1862).

Musik og sang

Den lutherske gudstjeneste blev fra begyndelsen præget af menighedens salmesang. Luther havde selv skrevet de første evangeliske salmer allerede i 1520'erne. I Danmark udgav Hans Tausen (ca. 1494-1561) en salmebog i 1544. I 1569 udkom Hans Thomissøns (1532-1573) salmebog, der blev den gængse. Udover de 268 salmer, der var ordnet indholdsmæssigt, omfattede salmebogen også gangen i højmessens, dvs. søndagsgudstjenesten, prædiketeksterne og Jesu lidelseshistorie. En struktur, der i udvidet form også i dag præger folkekirkens nuværende autoriserede salmebog. Musik kom til at indtage en helt særlig plads i den lutherske konfessionskultur. Også den reformerte tradition lagde vægt på menighedssang, men i modsætning til dens vægtning af sungne salmer, dvs. på tekstbåren musik, så havde musik fra begyndelsen en funktion i sig selv.

Ifølge Luther kunne musikken stort set det samme som evangeliet. Den kunne fjerne mørke tanker, og dermed som evangeliet bidrage til at give sjælen fred. Denne fremhævelse af musikken for musikkens egen skyld er noget særligt for den lutherske teologi. Den kom til at spille en stor rolle, og alle store fromhedsbølger har haft en stærk musikalsk side. Også den tekstbårne musik kom til at spille en stor rolle. Luther selv skrev både salmer og enkelte salmemelodier. Og i hans kølvand fulgte mange andre store salmedigtere. I Tyskland Johann Gerhard (1582-1637) og Matthias Claudius (1740-1815), hvis salmer "Sig månen langsomt hæver" og "Vi pløjed' og vi såede" også kom til at indgå og stadig indgår i den danske salmebog. I Danmark fik de store religiøse bølger hver sin store salmedigter, i ortodoksien Thomas Kingo (1634-1703), i pietismen H.A. Brorson (1694-1764) og fra 1800-tallets vækkelser N.F.S. Grundtvig (1783-1872). Tilsammen betød det, at den lutherske kirke i Danmark fik en af de rigeste protestantiske salmetraditioner i verden.

Martin Luthers Salme: "Nu fryde sig hver kristen mand"

Salmer blev vigtige for udbredelsen af den evangeliske lære. I 1523 skrev Luther "Nu fryde sig hver kristen mand", som med rette kan betragtes som reformationens hovedsalme. Man regner med, at det også er Luther selv, der har lavet melodien, hvis rytme har et efter datidens forhold danseagtigt præg. Det passer godt med, at salmen oprindeligt ikke var beregnet til gudstjenestebrug, men til at blive sunget på gaden. Mange læser også salmen som delvist selvbiografisk, fordi den følger Luthers egen vej fra livet i klosteret til opdagelsen af evangeliet. Salmen har egentlig ti vers. De sidste tre handler bl.a. om, at Kristus sender Helligånden til de kristne, og om hvordan de kristne skal gøre og sige, hvad Kristus har gjort og sagt. De sidste tre vers er på et tidspunkt gledet ud af Den Danske Salmebog.

1. Nu fryde sig hver kristen mand
og springe højt af glæde!
Ja, lad os alle trindt om land
med liv og lyst nu kvæde!
For Gud, så god som han er stærk,
har gjort et herligt underværk,
betalt i dyre domme.

3. Min dyd og gerning hjalp mig ej
den død at overvinde;
den stærke Djævel sagde nej,
han lod sig ikke binde;
jeg givet var i Fjendens vold,
han trued mig med syndens sold
og dom til evig pine.

5. Han talte til sin kære Søn:
Nu vil jeg mig forbarme;
drag ud, mit hjertes krone skøn,
vær frelser for den arme;
gå, hjælp ham ud af syndens nød,
og dræb for ham den bitre død,
og lad med dig ham leve!

2. I Djævlens fængsel var jeg sat,
jeg var fordømt til døde,
min synd mig knugede dag og nat
med megen angst og møde;
jeg altid dybere sank ned,
der var ej vej til salighed,
i synden var jeg fangen.

4. Da ynked Gud i evighed
min jammer og elende,
han tænkte på barmhjertighed
og ville hjælp mig sende;
sit hjerte vendte han til mig
og kostede derpå faderlig
det kærester, han havde.

6. Guds Søn sin Fader lydig var,
han kom til os på jorden,
født af en jomfru ren og klar,
han er min broder vorden;
så lønlig førte han sin magt,
bar alskens nød og liden pragt
for Djævelen at fange.

7. Nu siger han: Kom hid til mig,
tag evigt liv til gave!
Jeg led den bitre død for dig,
at du den arv skal have;
nu er jeg din, og du er min,
min bolig skal og være din,
os skal ej Fjenden skille.

Kirkerum

Også kirkerne undergik forandringer, dog ingen radikale. Mange steder bibeholdt man det katolske inventar. Sidealtrene indviet til helgener blev fjernet, men mange steder gik denne proces langsomt. Der var i de lutherske anbefalinger om gudstjenester råd om ikke at gå for hurtigt til værks, så man ikke gjorde menigheden unødigt forvirret. De største ændringer bestod i etablering af prædikestole og flytning af døbefonten fra indgangen til koret. Dermed understregedes dåbens altforandrende betydning. Ifølge romersk-katolsk teologi kunne den døbte miste den nåde, der blev skænket i dåben. Det var begrundelsen for bodssakramentets centrale betydning. Ifølge luthersk teologi mistede dåbens nåde aldrig sin gyldighed.

Mens selve kirkerummene kun undergik mindre forandringer, blev der gået anderledes hårdt til værks, hvad angik antallet af kirker. Med klostrenes forsvinden forsvandt også behovet for kirker, der i mange tilfælde blev nedbrudt og forsynede byerne med byggematerialer af høj kvalitet, sådan som det fx skete i Viborg. På landet blev flere sogne lagt sammen, hvilket også medførte nedrivning af adskillige kirker.

Portræt af den danske reformator Hans Tausen (1494-1561). Reformationen i Danmark skete i flere tempi. I 1536 blev reformationen officielt indført af Christian 3. Inden da var reformationen imidlertid indført i byer som Haderslev, Malmø og Viborg. Med sine lutherske prædikener var Hans Tausen afgørende for, at Viborg i 1530 gennemførte en fuldstændig luthersk reformation af byens gudstjeneste. Samtidig rev man 12 af byens kirker ned. De fleste af disse kirker havde været knyttet til katolske klostre, men da munkene, enten frivilligt eller tvungent, havde forladt klostrene, var mange af kirkerne blevet overflødige.



Klosterlivets ophør og præstefamiliernes fremkomst

I middelalderen var Danmark præget af de mange klostre og valfartssteder, der lå spredt ud over landet. Mange klostre var blevet særdeles velhavende på grund af de mange donationer, der var skænket dem i løbet af middelalderen. Det samme gjaldt en række af valfartskirkerne. I middelalderen stod kirken for en stor del af socialhjælpen. Midlerne kom i vid udstrækning fra de stiftelser, som var knyttet til kirker og klostre. I forbindelse med det katolske bodssakramente var det ikke ualmindeligt, at en del af straffen til velstående syndere bestod i oprettelsen af stiftelser knyttet til kirker eller klostre, der skulle betale for fx regelmæssig messefejrning, alterlys eller fattighjælp.

Reformationen satte sig igennem med forskellig hastighed. På landet levede middelalderens ritualer videre et stykke tid efter reformationens indførelse. Nogle forandringer slog dog igennem næsten med det samme. Klostrene blev nedlagt ved reformationens indførelse i 1536. Med nedlæggelsen af klostrene forsvandt munke og nonner fra bybilledet. I Danmark fik de munke og nonner, som ikke ville forlade klostret, ganske vist lov til at blive boende, men nye novicer blev ikke optaget, og da de sidste munke og nonner



Epitafium fra Beder Kirke med portræt af præsten Laurits Jensen Beder med familie, ca. 1690. I et tillæg til Luthers Lille Katekismus, kaldet Hustavlen, samlede Luther en række skriftsteder fra Bibelen, som viste hvordan hver enkelt stand skulle udfylde sin funktion. Her er det fra Paulus' første brev til Timotheus (3, 2-6), der viser, hvordan præsten skal leve:

"En tilsynsmand skal være ulastelig, én kvindes mand, ædruelig, besindig, værdig, gæstfri, en god lærer, ikke drikfældig eller voldsom eller ude efter skændig fortjeneste, men mild, ikke stridbar og ikke glad for penge. Han skal styre sit eget hus godt og få sine børn til at vise lydighed, i al agtværdighed."

døde, var de for længst ophørt med at være en naturlig del af gadebillede og dagligdag. Præsternes rolle i både kirke og samfund blev en anden stort set med det samme. Allerede i 1528 fik præsterne i Slesvig i forbindelse med Haderslev-artiklerne påbud om at gifte sig. Præstefamilierne blev dermed en ny social enhed i samfundet, som i høj grad bidrog til harmoniseringen af forestillingerne om det ideelle familieliv.

Stiftelser, valfartssteder og donationskultur

Ud over Danmark mistede de mange valfartssteder med hellige kilder efterhånden deres attraktion, ofte til stor fortrydelse for de lokale præster, der måtte se tidligere populære kirker sygne hen. Derimod fortsatte mange af de stiftelser, der var knyttet til kirkerne, med at eksistere, også efter reformationen. Tyske studier har vist, at der fortsat blev givet donationer til disse stiftelser, men at begrundelserne for donationer skiftede karakter. Hvor donationerne tidligere var begrundet i håbet om at afkorte tiden i Skærsilden for giveren eller giverens familie, så var eneste legitime begrundelse efter reformationen hensynet til 'det almene vel'. Samme tendens ser man i de mange epitafier (udskårne mindetavler for afdøde), der begyndte at pryde de danske kirker, hvor adel og højtstående borgere understregede deres rolle som gode forbilleder, der havde virket til gavn for samfundet.



To af Karup Kirkes tilbageværende fire korstole med endestykker fra år 1500. Karup Kirke var en af de kirker, der tydeligst mærkede konsekvenser af valfartens ophør. Indtil reformationen var kirken af en anseelig størrelse, blandt andet fordi der i nærheden lå en populær hellig kilde. I takt med reformationens udbredelse svigtede tilstrømningen markant, og det fortaltes, at den lokale præst udhulede hovedet på en Maria-statue og fyldte det med vand, så hun kunne græde over den svigtede tilstrømning. Historien er med stor sandsynlighed en skrøne, som man også kender fra Tyskland, men det siger alligevel noget om en markant ændret fromhedspraksis. Den store Karup Kirke forfaldt i årene efter reformationen, indtil tårn, kor og tværskibe blev brudt ned, og det rige inventar fordelt til andre af egnens sognekirker.

En ny forståelse af altergangen

Luther gjorde ikke kun op med antallet af sakramenter, han ændrede også forståelsen af dem. I forhold til nadveren var Luthers hovedkritik, at nadveren var blevet til et ritual, som mennesket gjorde for Guds skyld. Luther kritiserede, at nadverens omdrejningspunkt var, at præsten forvandlede brød og vin til Jesu legeme og blod, som blev frembragt som offer til Gud (messeoffer), så han kunne svare tilbage med sin tilgivelse til mennesker. I stedet betød nadveren, at Gud i sin nåde gav sig selv til mennesker. Derfor var det også vigtigt, at Jesus var til stede i nadveren, så det blev tydeligt og virkeligt, at Gud var en Gud, der gav sig selv til mennesker.

Fordi nadveren blev så central, kom der hurtigt restriktioner for deltagelsen. I Kirkeordinansen fra 1537/1539 var der ingen bestemmelser vedrørende krav forud for deltagelse. Selve udførelsen af nadveren bevarede også flere af de væsentligste elementer fra den katolske nadverfejring, bl.a. elevationen (opløftningen) af nadverelementerne og den klokkeringning, som i den traditionelle liturgi markerede tidspunktet for forvandlingen. Disse elementer gled dog hurtigt ud. De passede ikke med den lutherske nadverlære. Allerede i 1546 skulle enhver, der ville til alters, kunne sin børnelærdom, dvs. Luthers Lille Katekismus. Folk, der ikke ville til alters, skulle bandlyses.

I 1556 udgav biskop Peder Palladius (1503-1560) den første alterbog, der forsøgte at standardisere liturgien i de danske kirker. Samtidig løste den et tiltagende problem. Christian 3.s Bibel var for tung og uhåndterlig til at tage med på prædikestolen. Derfor indeholdt den nye alterbog de tekster, der skulle bruges ved søndagsgudstjenesterne.

Selvom skriftemålet var afskaffet som egentligt sakramente, blev det bibeholdt som ritual for tilsigelsen af syndernes forladelse. Af den visitatsbog Palladius skrev, kan man se, at det var almindeligt, at præsterne i byerne skulle være i kirken lørdag aften for om nødvendigt at kunne tage folk til skrifte. Skriftemål var dog ikke nogen betingelse for deltagelse i nadveren. Det var nok, at man havde tilmeldt sig. Traditionen med på forhånd at tilmelde sig altergang – en praksis, der skulle sikre, at den rigtige mængde brød og vin blev bragt til alteret – kan følges helt op i det 19. århundrede, hvor bl.a. Søren Kierkegaard (1813-1855) beretter om denne praksis.

Skriftemålet fandtes i to former: det private (lønlige) og det åbenbare, som blev brugt ved alvorlige forbrydelser som fx mord og mindre alvorlige som lejemål (samleje uden for ægteskabet), og hvor gerningsmanden skulle bekende sin synd ved den offentlige gudstjeneste, førend han igen kunne optages i kirkesamfundet.

En ny forståelse af ægteskabet

Kritikken af den romersk-katolske sakramenteteologi betød, at vielsen mistede sin status som sakramente. Samtidig med at ægteskabet dermed flyttede fra kirkelig til verdslig jurisdiktion, blev indgåelsen af et retsgyldigt ægteskab knyttet tættere til kirken. I romersk-katolsk teologi var ægteskabet et sakramente, som parterne gav til hinanden, og kunne derfor indgås hemmeligt. Denne praksis blev der sat en stopper for. Præsten blev en central person i forbindelse med trolovelse og vielse. Ægteskabets retsgyldighed var afgørende for børns status som ægtefødte (dvs. født inden for ægteskab), for ægtefælle og børns arveret, og endelig fordi seksuelle forhold og samliv uden for ægteskabet var forbudt.

Christian 5.s (1646-1699) lovsamling Danske Lov fra 1683. Danske Lov videreførte det syn på ægteskabet, der kom til udtryk i Kirkeordinansen fra 1537/1539 og i ægteskabslovene fra 1582. Med reformationen var ægteskabet blevet et verdsligt forehavende. Det betød, at det blev muligt at opløse et ægteskab. Der nævnes tre mulige årsager til skilsmisse i lovgivningen: utroskab, rømning i tre år, samt impotens. Rømning betyder i denne sammenhæng, at en ægtefælle er forsvundet. Impotens skal forstås bredt, som at ægteskabet ikke kunne fuldbyrdes seksuelt. Vi har en række domme, der viser, at lovgivningen blev anvendt. Fx fik Anne Grøn opløst sit ægteskab med Anders Rytter den 31. januar 1601 i Ribe pga. utroskab og tyranni. Med dommen var Anne Grøn fri til at gifte sig igen. Den skyldige part, Anders Rytter, måtte til gengæld ikke gifte sig igen, medmindre han efter tre år fik kongens tilladelse, hvilket afhang af, om han kunne godtgøre, at han i de tre år havde ført et ærligt og fromt liv. Desuden kunne den skyldige part ikke gifte sig i samme sogn, herred eller by, som den krænkede boede i.



I den katolske kirke havde kirkelig vielse ikke været en betingelse for indgåelsen af et retsgyldigt ægteskab. Efter reformationen i Danmark blev det med Kirkeordinansen i 1537/1539 slået fast, at en vielse skulle foretages af præsten under overværelse af menigheden og efter forskrifterne i Luthers Lille Katekismus. Hemmelige trolovelser blev forbudt.

Indtil der i 1582 kom en egentlig ægteskabslovgivning, der beskrev det nye protestantiske vielsesritual mere detaljeret, havde man genindført en del af den katolske ægteskabsret, fordi man manglede brugbare retsregler. Ægteskabslovene fra 1582 indskærpede forbuddet mod trolovelser indgået i hemmelighed, i drukkenskab eller af umyndige folk. Parret skulle nu troloves i overværelse af præsten og fem andre vidner. Efter trolovelsen skulle der lyses for parret fra prædikestolen tre søndage i træk, dvs. at præsten skulle annoncere en forestående vielse, så eventuelle indvendinger mod ægteskabets lovlighed kunne komme frem. Først derefter kunne vielsen finde sted.

Christian 5.s (1646-1699) Danske Lov fra 1683 førte reformationens nye forståelse af ægteskabets betydning og praksis videre. Forældrenes kontrol med børnenes trolovelse og ægteskabsindgåelse blev indskærpet. Ifølge Danske Lov skulle en mand spørge en kvindes far eller rette værge om tilladelse til at gifte sig med kvinden. Alligevel understreger loven også kravet om parternes frivillige samtykke til trolovelse og ægteskab, og det forbydes forældre og værger at modsætte sig et ægteskab uden gyldig grund og at holde kvinder ugifte for egen vindings skyld. Disse bestemmelser understreger ægteskabets og familiens centrale betydning som samfundets grundenhed, og de viser, at muligheden for at etablere egen familie og husstand vejede tungt. Børnenes ret til selv at stifte familie måtte ikke hindres af forældrenes behov for hjælp.

Reformationen og livet i verden

Reformationen ændrede synet på livet i verden. Med kritikken af klostrene fik livet i verden en anden status end før.

Det kristne liv skal leves i verden

Den unge Luther havde et traditionelt negativt syn på verden, som han først og fremmest forstod som Djævelens rige. Men i takt med at Luther udviklede sin skabelsesteologi og dermed sin forståelse af verden, ændrede han sit syn. Hvis idealet i datidens romersk-katolske kirke var at holde sig på afstand af verden for at komme tættere på Gud, så betød Luthers nye forståelse af frelsen, at verden kom tættere på. Hvis mennesket intet kunne gøre for selv at komme tættere på Gud, men i stedet blev forenet med Gud blot ved at tro på hans tilgivelse, var der ikke længere noget argument for at holde sig på afstand af ver-

FILM: MARTIN LUTHER OG REFORMATIONENS NYE VERDENSBILLEDE

I denne film fortæller lektor i systematisk teologi Bo Kristian Holm, Aarhus Universitet, hvordan reformationen indvarslede en ny forståelse af, hvordan det gode kristne liv skulle leves.
© danmarkshistorien.dk

den. For Luther skulle det kristne liv derfor leves midt i verden. Målestokken for korrekt kristen adfærd i verden var for Luther næstekærligheden, som i forhold til fx arbejde indebar, at arbejdet skulle udføres, så det kom næsten og samfundet til gode. Opretholdelse af samfundets orden var derfor en næstekærlig opgave. For øvrigheden indebar dette bl.a. opretholdelsen af domstole og rettergang og et fornuftigt forsvar. Det var statens opgave at beskytte samfundet, såvel religionsudøvelsen som det verdslige liv.

Forholdet mellem kirken og verden

Forholdet mellem kirken og samfundet kom til at udgøre et særskilt problem, som de forskellige reformatoriske strømninger behandlede på forskellig måde. Den lutherske gren af den protestantiske reformation gjorde op med den romersk-katolske kirkeforståelse, men gjorde det på baggrund af en forståelse af evangeliet, der ikke var bundet til en bestemt organisationsmodel. Det gav problemer, for hvis ikke evangeliet gjorde en bestemt kirkemodel nødvendig, kom man til at mangle retningslinjer for, hvordan kirken faktisk skulle organiseres. For den lutherske kirke betød det, at kirken blev lagt ind under fyrsten, der fik ansvar for at beskytte kirkerne og dermed forkyndelsen af evangeliet. I den schweiziske gren af reformationen, som dannede udgangspunktet for den reformerte gren af protestantismen, valgte man andre veje. Ulrich Zwingli (1484-1531) udarbejdede en



Portræt af den franske teolog og reformator Jean Calvin (1509-1564). Calvin blev den mest fremtrædende teolog i det, der blev til den reformerte kirke, som efterhånden deltes i en række forskellige varianter. Reformert teologi adskiller sig fra luthersk ved bl.a. at have en mere symbolsk forståelse af Kristi nærvær i nadveren, ved at betone Guds forudbestemmelse af mennesket til enten frelse eller fortabelse, ved en større inddragelse af lægfolk i kirkens styrelse (ingen reformert kirke er blevet statskirke), ved at afvise billeder i kirkerne og ved at betone overholdelsen af love og regler for menighedens liv.

kirkelig styreform, der gjorde kirken til en del af den borgerlige bys styre. Her blev kirken underlagt byrådet, hvor den i lutherske lande endte med at blive underlagt fyrsten. Jean Calvin (1509-1564), der blev den reformerte traditions vigtigste teolog, var den første, der udviklede en egentlig kirkelig organisationsform, der eksisterede uafhængigt af bystyre og stat, fordi den var baseret på menighedssamfundet som selvstyrende organisation. Dermed blev der etableret et skarpere skel mellem kirken og verden, som stadig gør sig gældende i de lande, der blev påvirket af den reformerte tradition.

Forskellige protestantiske organisationsformer

Dermed blev grunden lagt til en grundlæggende forskel mellem de organisationsformer, der kom til at præge henholdsvis reformerte og lutherske kirker. I de reformerte kirker blev der lagt større vægt på overholdelse af den kirkelige disciplin. Ekstreme eksempler på disciplinens betydning i reformert teologi kan ses hos de amerikanske amish-folk og kvækere, der i vid udstrækning har modsat sig den moderne udvikling.

Også i de lutherske lande spillede disciplineringen af folk en væsentlig rolle, men vægten lå et andet sted. Fokus lå på opretholdelsen af samfundets orden mere end kirkens, netop fordi kirkens opgave var at understøtte det gode samfund. Her spillede to-regimente-læren en vigtig rolle, idet den skelnede mellem kirkens og det verdslige samfunds opgaver. Forskellen er ikke uvæsentlig, fordi den forskellige vægtning kom til at få indflydelse på forholdet mellem kirke og samfund og dermed også på forholdet mellem kirke og kultur og på vurderingen af forskellige kulturelle udtryksformer.

Kunst

Kunst kom til at spille en stor rolle i den lutherske tradition. Da Luther kom til Wittenberg var Lucas Cranach den ældre (1472-1553) allerede en etableret maler hos kurfyrsten af Sachsen. Blandt hans tidlige værker finder man mange religiøse motiver, der afspejler senmiddelalderens katolske fromhed. Lucas Cranach fulgte imidlertid Luther i bruddet med Rom og var med til at give den lutherske reformation en stærk billedside, blandt andet gennem sine altertavler, hvor den mest kendte, som han udfærdigede i samarbejde med sin søn Lucas Cranach den yngre (1515-1586), blev færdig i 1547 og opstillet i bykirken St. Marien i Wittenberg.

Når billeder kom til at spille så stor en rolle i den lutherske tradition, skyldtes det, at Luther til trods for sin fremhævelse af Bibelen som al teologis udgangspunkt ændrede på rækkefølgen af De Ti Bud. Bud nummer to, der forbød at lave billeder af Gud, blev fjernet fra rækken, og i stedet blev det sidste bud delt i to, så antallet stadig passede. Det niende bud lød nu: "Du må ikke begære din næstes hus", og det tiende "Du må ikke begære din næstes hustru, folk eller fæ eller noget, der hører din næste til."

Dermed havde Luther valgt side i den kritik af den katolske kirkes brug af billeder, som først og fremmest blev rejst fra reformert side. Den reformerte gren af reformationen fastholdt billedforbuddet og rensede derfor kirkerne for billeder. Det skete kun i begrænset omfang i de lutherske kirker. Det eneste kendte eksempel på en billedstorm i Danmark fandt sted i 1530, hvor en gruppe radikale evangeliske borgere ødelagde og brændte de katolske billeder i Vor Frue Kirke i København. I Aarhus Domkirke blev den store katolske altertavle derimod stående, til trods for at den på toppen prydes af Marias kroning som



Udsnit af altertavlen i Aarhus Domkirke med Marias kroning som himmeldronning. I modsætning til den reformerte kirke var den lutherske glad for billeder. I vid udstrækning fastholdt man også den katolske kirkeudsmykning i kirkerne. I Aarhus Domkirke beholdt man fx det enorme alter, som øverst oppe har kroningen af Maria som himmeldronning – et af de mest katolske motiver overhovedet. Som modvægt til de katolske motiver fik kirkerne til gengæld prædikestole og bænke til menigheden, for nu kom forkyndelsen i centrum.



Altartavle i Vejrum Kirke med skriftsteder og katekismustekster, der blev påmalet i 1593. I de to midterfløje kan man læse om Jesus' indstiftelse af nadveren:

"Vorherre iesus christus i den nat der hand bleff forraade tog hand brødet tackede oc brød det oc gaff sine discipler oc sagde Tager hen oc æder det er mit lagom som giffuis for eder det giører i min hukommelse.

Lige made tog hand oc kalcken effter afftens maaltid tackede gaff dem oc sagde tager hen oc dricker allesammen her aff det er det ny testamentis kalck i mit blod som udgiffues for eder oc for mange til syndernis forladelse dette giører saa ofte som i dricker i min hukommelse."

himmeldronning – et af de mest katolske motiver, man kan tænke sig. Heller ikke de mange katolske kalkmalerier blev malet over i forbindelse med reformationen. Det skete først langt senere.

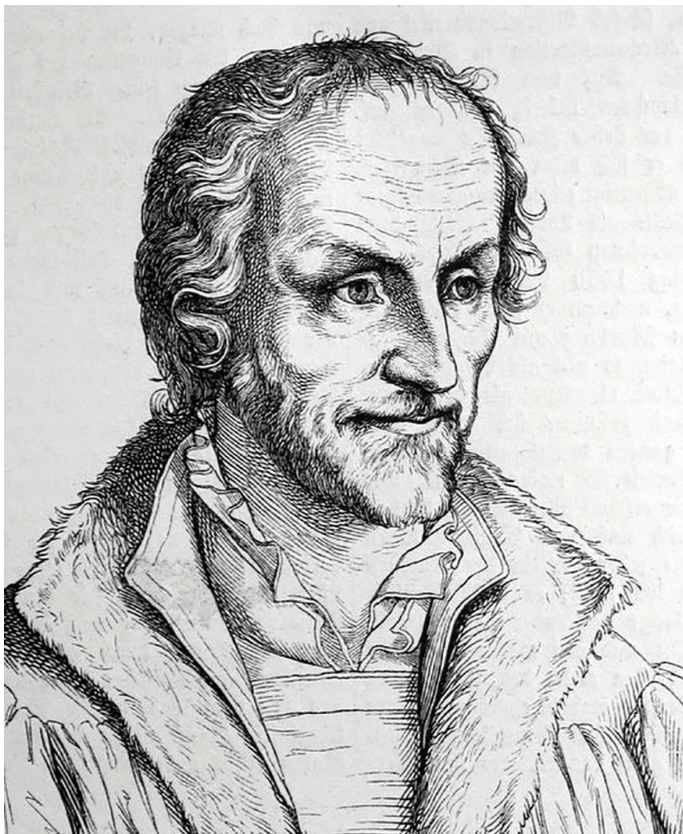
Efter reformationen blev billederne dog ikke længere anset som hellige. For reformatorerne spillede billeder først og fremmest en rolle som pædagogiske redskaber. Gennem billeder kunne evangeliet gøres forståeligt for lægfolk, der ikke altid kunne læse. At billeder og skrift kunne ses som to sider af samme sag, kan man bl.a. se af de katekismealtertavler med ren skriftudsmykning, som blev opstillet i mange danske kirker i løbet af det første århundrede efter reformationen, hvor billedfelterne helt eller delvist var erstattet med centrale passager fra Luthers Lille Katekismus eller Bibelen.

Universiteter

Reformationen skete i en periode, hvor der blev oprettet nye universiteter i Europa. Bl.a. blev Københavns Universitet grundlagt i 1479, og Wittenbergs i 1502. Reformationen var afgørende præget af renæssancehumanismens videnskabssyn. Det gjaldt om at gå til kilderne selv, dvs. først og fremmest de antikke kilder, og ikke lade sig nøje med andres for-

tolkninger og kommentarer. Dette kom til at bestemme reformationens bibelsyn. Alt skulle kunne begrundes ud fra Bibelen. De mange katolske kirkemøder, der havde sanktioneret bestemte udlægninger af kristendommen, blev afvist, hvis ikke de trufne beslutninger kunne genfindes i Bibelen. Derfor blev sprogfag prioriteret højt. For de lutherske teologer var det især hebraisk og græsk, der blev prioriteret, for de var nødvendige for bibelstudierne.

Der var ingen principiel fjendtlighed overfor videnskab blandt de lutherske teologer, men reformationen bidrog til en skarp opdeling mellem navnlig teologi og filosofi. Luthers opgør med den katolske såkaldte skolastiske teologi var først og fremmest et opgør med teologiens brug af Aristoteles. Den skolastiske teologi, der havde udviklet sig på middelalderens universiteter, lagde stor vægt på logisk tænkning og forsøgte at bruge Aristoteles til at tænke kristendom og filosofi sammen. For Luther havde den antikke filosofi intet at gøre i teologiske spørgsmål, for den var udtryk for et forsøg på at begribe Gud alene med fornuften. Så snart fornuften forsøgte at forstå Gud på egen hånd, var den for Luther at regne for en luder, der lod sig bruge efter menneskets forgodtbefindende. Luthers tiltro til fornuften var derfor ikke stor, når det drejede sig om teologien. Her talte alene Bibelens ord, sådan som de måtte forstås, hvis de blev udlagt som åbenbaring af Guds vilje som lov og som evangelium om Kristus og syndernes forladelse. Derfor kom reformationen til at betyde en skarp skelnen mellem teologi og filosofi. Uden for teologien var der imidlertid ingen grænser. Videnskab og filosofi var nyttigt for opretholdelsen af det gode samfunds-



Portræt af den tyske reformator Philipp Melancthon (1497-1560). Melancthon var en af samtidens mest begavede humanister. Han kom til Wittenberg i 1518, hvor han som kun 21-årig blev professor i græsk. Han fik ansvaret for en universitetsreform efter humanistiske idealer, som blev iværksat kort efter hans ankomst. I 1521 skrev han den første sammenfatning af luthersk teologi i sin *Loci communes*, som siden blev obligatorisk litteratur for danske præster. I 1530 var han hovedforfatter på Den Augsburgske Bekendelse, som også kom til at gælde som bekendelsesskrift i Danmark.

liv. Når fornuften holdt sig inden for sine egne grænser, kunne Luther beskrive fornuften som noget "næsten guddommeligt." Så længe videnskaben holdt sig inden for sit eget domæne og ikke talte imod Bibelens anliggende, havde reformatorerne intet forbehold over for hverken filosofi eller naturvidenskab. Melanchthon skrev tilmed lærebøger inden for en lang række fag: naturfilosofi, matematik, astronomi, medicin, geografi, pædagogik, politisk teori, sproglære og selvfølgelig teologi.

Reformationen indskrev sig dermed på en central plads i den europæiske universitetshistorie. Melanchthons universitetsreform, som han gennemførte kort tid efter, at han var blevet ansat som professor i græsk ved universitetet i Wittenberg, kom til at præge de nordeuropæiske universiteter de næste århundreder. Ser man på, hvordan universiteterne faktisk udviklede sig er billedet dog broget. Faktisk oplevede mange universiteter, bl.a. det i København, en nedgang, fordi universitetet først og fremmest kom til at fungere som præsteuddannelse.

Skoler

Luther havde i flere skrifter anbefalet oprettelsen af skoler, og i et brev fra 1524 til alle rådsherrer i tyske byer opfordrede han til at oprette og opretholde skoler, så drenge og piger kunne lære at læse. For Luther lå udbredelsen af læsekundskaber i direkte forlængelse af hans kristendomsforståelse og tanken om det "almene præstedømme". I opgøret med den katolske forståelse af gejstlige som en særlig stand, der var væsensforskellige fra den, der omfattede almindelige mennesker, havde han betonet, at enhver, der var "krøbet ud af dåben", var både præst, biskop og pave. Dåben var på den måde en ordination af hver enkelt til at være præst, for enhver kunne udføre præstens vigtigste hverv: forkyndelsen af Guds tilgivelse til alle, som troede. Det betød ikke, at alle også skulle fungere som præster. For god ordens skyld måtte menigheden eller fyrsten udvælge én fra menigheden til at være det på alles vegne. Derimod betød det, at alle skulle lære kristendommens hovedstykker. Kun sådan kunne menigheden vurdere, om præsten prædikede den rene lære. Så længe reformationen ikke var slået igennem overalt, spillede dette en vigtig rolle. Det fik bl.a. borgere i flere byer, fx i Viborg, til på eget initiativ at støtte lutherske prædikanter, flere år før reformationen officielt blev indført. Og kun hvis hver enkelt kristen selv kendte kristendommens hovedstykker, var man i stand til at prædike evangeliet for sig selv, hvis der ikke var en præst til det. Luther havde selv begyndt en prædikenrække i Wittenberg i 1522 med at slå fast, at fordi enhver døde for sig selv, og ingen kunne dø for en anden, var det nødvendigt, at hver enkelt kendte kristendommens hovedindhold.

Dette var hovedbegrundelsen for, at der skulle oprettes skoler. I praksis gik det dog langsomt med at få indført skolegang for alle. Det krævede vilje og finansiering fra lokale

magthavere. Men historien viser, at hver gang en fromhedsbølge bevægede sig gennem Danmark, blev skolegangen forbedret. 1700-tallets pietisme og dens fremhævelse af det personlige og inderlige gudsforhold betød en markant styrkelse af skolerne og betød også indførelsen af konfirmationen i 1736, der forudsatte eksamination i kristendommens hovedindhold. I 1739 fulgte den almindelige skolelov som en naturlig konsekvens af konfirmationen. I 1800-tallet betød vækkelsesbevægelserne et nyt fremskridt for skoleundervisningen. Navnlig den grundtvigske højskolebevægelse kom til at præge dansk skolegang og skolekultur langt ud over højskolerne.

Det særlige ved det lutherske syn på skoleundervisning var betoningen af, at såvel drenge som piger skulle lære at læse. Læseundervisning var nemlig også undervisning i kristendom, fordi læsebogen i meget lang tid var Luthers Lille Katekismus.

Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*

I 1737 udgav den danske teolog og hofpræst Erik Pontoppidan (1698-1764) på kongeligt opdrag lærebogen *Sandhed til Gudfrygtighed udi En eenfoldig og efter Muelighed kort dog tilstrekkelig Forklaring Over Sal. Doct. Mart. Luthers Liden Catechismo, Indeholdende alt det, som den, der vil blive saglig, har behov, at vide og giøre*. Som titlen antyder, var det en forklaring af Luthers Lille Katekismus. Den blev brugt som grundlaget for konfirmationsundervisningen, der var blevet lovpligtig og sat i system med konfirmationsforordningen af 1736, og i den almindelige skoleundervisning efter skolelovene af 1739 og 1740. Ligesom Den Lille Katekismus bestod *Sandhed til Gudfrygtighed* af spørgsmål og svar, som skulle memoreres. Det fornemmes fx af nedenstående uddrag om det fjerde bud, der havde en fremtrædende position i Luthers syn på sociale relationer i samfundet.

Hvorledes lyder det fjerde bud?

Hædr din fader og din moder, at det kan gå dig vel, og du må længe leve på jorden. Det er: vi skal frygte og elske Gud, ikke foragte vore forældre; det er dem, som har at byde og råde over os; og ej fortørne dem, men gøre dem ære, tjene, adlyde, agte og ære dem.

Hvad befales os i det fjerde bud?

At gøre vore forældre ære, tjene, adlyde og agte dem.

Hvad forbydes os i det fjerde bud?

At foragte og fortørne vore forældre.

Hvem forstås under faders og moders navn?

Først vore naturlige forældre, dernæst alle de, som på nogen måde har at byde og råde over os, såsom øvrighedspersoner, formyndere, husbønder, præster, skolemestre og deslige, som alle er forældre, hver efter sin stand.

Erik Pontoppidan: *Sandhed til Gudfrygtighed*, 1737, s. 38-39. Det Kongelige Bibliotek.

Arbejde

I takt med at familien blev det sted, hvor det kristne liv bedst kunne leves, ændrede forståelsen af arbejdet sig også. I middelalderens samfund var det intet ideal at arbejde, men en nødvendighed for dem, der ikke havde råd til at lade være. På den måde var arbejdet med til at understrege et hierarkisk samfund.

I forlængelse af den lutherske teologi, der lagde vægt på, at den kristne skulle virke til gavn for samfundet og det almene vel, fik arbejdet nu en hel anden positiv betydning. Denne nye positive betydning hang tæt sammen med den lutherske kaldstanke. Ethvert arbejde skulle forstås som et kald. Kaldstanken byggede på en særlig luthersk fremhævelse af forholdet mellem Gud og verden. Navnlig i Luthers sene skrifter kan man finde hans forståelse af den kristnes forhold til verden udfoldet, bl.a. i hans forelæsning over 1. Mosebog, som indtil begyndelsen af det 20. århundrede var et af de mest læste Lutherværker. I Om Kristi Nadver fra 1528 havde Luther udfoldet, hvordan Gud Fader giver sig selv helt og fuldt i skabelsen med alt, hvad han er og har. Forståelsen af Guds handlen i skabelsen blev her udfoldet fuldstændigt parallelt med troen på, at Gud var blevet menneske i Kristus og død på korset. Om begge dele skrev Luther, at det var udtryk for, at Gud gav sig selv med alt, hvad han havde og var. Parallellen mellem skabelse og frelse eller mellem Gud som Skaber og Gud i Kristus betød en understregning af Guds nærvær i verden. Gud selv var til stede i verden og i de ordninger, der holdt samfundet sammen. Luther talte om, at Gud var nærværende i verden, men skjult bag masker. Disse masker var verdens samfunds nødvendige strukturer. Denne forståelse har stor betydning for kaldstanken. Hvert arbejde var udtryk for et kald. Kaldet lød fra de mennesker, der var afhængige af ens arbejde, men kaldet var samtidig Guds kald. Dermed flød kristenliv og samfundsliv sammen. Dette blev understreget i Luthers udlægning af det 4. bud. Buddet om, at "du skal ære din far og din mor", brugte Luther til at udlede en hel samfundstænkning af. Alle personer, der var givet autoritet og ansvar, skulle æres på samme måde, som man ærede forældrene.

Skal man finde spor af denne lutherske kulturarv i dagens samfund, kan man muligvis finde rester i den kaldsforståelse, som navnlig inden for skolevæsen og sygepleje har været udbredt.

Reformationens virkning i Danmark

Reformationens indflydelse på teologi og kultur i Danmark har mange sider, og ikke alt peger i samme retning. Når man derfor diskuterer reformationens betydning, er det vigtigt, at man skelner mellem i hvert fald tre forskellige diskussioner. En diskussion handler om, hvad reformatorer som Luther og Melanchthon selv tænkte og gjorde og om den mulige sammenhæng i deres tanker og handlinger. En anden handler om den virkningshistorie, som reformationen fik på mange forskellige områder, både direkte og indirekte. En tredje

diskussion handler igen om, hvordan man på forskellige tidspunkter bevidst har brugt Luther og reformationen som inspiration. Mange er således påvirkede af en bestemt måde at tænke på, som knytter sig til gamle lutherske kulturer, uden at man af den grund er særlig opmærksom på den lutherske baggrund. Og den lutherske virkningshistorie kan have vidt forskellige udtryk, så det er muligt både at se den danske enevælde og den særlige skandinaviske velfærdsmodel som udtryk for luthersk påvirkning af dansk samfund og kultur.

Frederik 3. (1609-1670) hylides som arvekonge ved en stor ceremoni på pladsen foran Københavns Slot ved indførslen af enevælden i oktober 1660. Etableringen af den enevældige styreform og legitimeringen af kongen som den suveræne hersker og øverste myndighed er i historieskrivningen blevet forbundet med de reformatoriske ideer. Luthers to-regimente-lære styrkede den verdslige kontrol med politik, administration og domstole og fremhævede, at kongens magt var givet af Gud. På samme måde dannede Luthers tre-stands-lære baggrund for en styrkelse af den enevældige konges position ved at opfatte ham som husfader for regeringsstanden.

En anden fremtrædende tolkning af reformationens virkningshistorie er, at den har haft betydning for udviklingen af den skandinaviske velfærdsmodel. Med reformationen blev ansvaret for en række samfundsopgaver som fattigforsorg, uddannelse og befolkningens sundhed overført til staten. Kongen havde som øverste myndighed for både staten og kirken et særligt ansvar for sine undersåtter. Det dannede grundlaget for, at staten gradvist kom til at spille en større og større rolle for befolkningens velfærd.



Forslag til videre læsning

Trykt litteratur

- Bach-Nielsen, Carsten: "1500-1800", i Carsten Bach-Nielsen og Jens Holger Schjørring (red.): *Kirkens historie*, bd. 2, Hans Reitzels Forlag, 2012, s. 19-381.
- Bayer, Oswald: *Martin Luther's Theology – A Contemporary Interpretation*, Eerdmans Publishing, 2008.
- Gregersen, Niels Henrik og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen som kirkeligt og kulturelt program*, bd. 1-3, Syddansk Universitetsforlag, 2017.
- Holm, Bo Kristian og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the Shaping of Society. The Danish Monarchy as Example*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2018.
- Holm, Bo Kristian: *Reformationen*, Tænkepauser 49, Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Høiris, Ole og Per Ingesman: *Reformationen – 1500-tallets kulturrevolution*, Aarhus Universitetsforlag, 2017.
- Schilling, Heinz: *Martin Luther – rebel i en opbrudstid*, Kristeligt Dagblads Forlag, 2014.
- Schwarz Lausten, Martin: *Luther og Danmark i 500 år*, Gads Forlag, 2017.

Temaer på danmarkshistorien.dk

- [Reformationen i Danmark i 1536](#)
- [Den lutherske kulturarv i Danmark, ca. 1536-1708](#)
- [Social- og fattigforsorg i Danmark fra 1500-1933](#)

Kilder på danmarkshistorien.dk

- [Luthers Lille Katekismus 1529 \(1953-udgave\)](#)
- [Uddrag af Martin Luthers 'Om Kristi nadver: Bekendelse', 1528](#)
- [Uddrag af Peder Palladius' 'En Visitatsbog': 'Om troldkvinder en formaning og undervisning', ca. 1543](#)
- [Recessen om reformationen, 30. oktober 1536](#)
- [Kirkeordinansen, 14. juni 1539](#)
- [Danmark og Norges Kirkeritual 1685](#)
- [Konfirmationsforordningen, 13. januar 1736](#)
- [Fremmedartiklerne af 20. september 1569](#)
- [Uddrag om katolikkens retsstilling fra Christian 4.s lille reces af 31. marts 1615](#)
- [Frederik 2.s ordinans om ægteskabssager, 19. juni 1582](#)
- [Forordning om troldfolk og deres medvidere, 12. oktober 1617](#)
- [Forordning om Betlere, 5. maj 1683](#)
- [Forordning om Betlere i Danmark, 24. september 1708](#)
- [Forordning om Skolerne på Landet i Danmark, 23. januar 1739](#)
- [Anordning for Almue-Skolevæsenet paa Landet i Danmark, 29. juli 1814](#)
- [Krøniken om Gråbrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark fra 1530'erne: uddrag om klostrene i Viborg og Næstved](#)

Leksikonartikler på danmarkshistorien.dk

[Reformationen i Danmark, ca. 1520-1539](#)

[Bogtrykkets betydning for reformationens indførelse, ca. 1450-1536](#)

[Den lutherske reformation og bogtrykket, ca. 1536-1660](#)

[Reformation, idealskabelse og magtlegitimering hos den danske højadel, 1536-1660](#)

[Reformationen og videnskabens verden](#)

[Tillid og reformationen](#)

[Martin Luthers forståelse af forholdet mellem religion og politik](#)

[Martin Luthers syn på jøderne](#)

[Christian 2.s danske oversættelse af Det Nye Testamente, 1524](#)

[Bibler, billeder og religiøs propaganda i 1500-1600-tallet](#)

[Diakonien i Danmark efter reformationen i 1536](#)

[Johannes Bugenhagen, 1485-1558](#)

[De lutherske teologers syn på trolddom i 1500- og 1600-tallet](#)

[Djævelen og trolddom i Danmark i 1500- og 1600-tallet](#)

[Trolddom i Danmark i 1500-1600-tallet](#)

[Fattighjælp lige efter reformationen](#)

[Løsgængere, fattighjælp og kravet om arbejde efter reformationen i 1536](#)

[Fattiglovgivningen i Danmark 1660-1849 – fra tiggertegn til grundlovssikret ret](#)

[Fattighjælp og tab af rettigheder 1849-1933 - fra Grundlov til Socialreform](#)

[Den lutherske ortodoksi i skole og hjem i 1600- og 1700-tallet](#)

[Frederik 2. som evangelisk-luthersk konge](#)

Myter på danmarkshistorien.dk

[MYTE: Beslaglagde den danske kongemagt alt den katolske kirkes gods ved reformationen i 1536?](#)

[MYTE: Blev de danske kirkers kalkmalerier overkalket efter reformationen i 1536?](#)

Film på danmarkshistorien.dk

[At skabe et luthersk samfund - betydningen af Luthers lille katekismus og de ti bud i Danmark efter reformationen](#)

[Reformationen i Danmark - da Hans Tausen indledte byreformationen i Viborg i 1526](#)

[Luthers opgør med afladshandlen - 95 teser der indledte reformationen](#)

[Martin Luther og reformationens nye verdensbillede](#)

Illustrationer

- Side 7: Reformatorerne Luther, Melanchthon, Bugenhagen og Cruciger oversætter Bibelen. Litografi af maleri af P.A. Labouchère, ca. 1847. Wellcome Library, London. Wellcome Images. CC BY 4.0.**
- Side 10: Lov og nåde, Lucas Cranach den ældre, 1529. Wikimedia Commons.**
- Side 12: Predella til altertavlen i Stadtkirche St. Marien Wittenberg, Lucas Cranach den ældre, 1547. Wikimedia Commons.**
- Side 14: Protestantismus und Katholizismus (Abendmahl der Prtestanten und die Höllenfahrt der Katholiken), Lucas Cranach den yngre og Prancratius Kempff, 1546. bpk-Bildagentur / Kupferstichkabinett, SMB / Jörg P. Anders.**
- Side 17: Martin Luther og Frederik den Vise knæler for Kristus, træsnit fra 1555. Wellcome Library, London. Wellcome Images. CC BY 4.0.**
- Side 18: Alterbordsforside fra Torslunde Kirke. Nationalmuseet.**
- Side 19: Illustrationer fra Frederik 3.s Bibel fra 1550. Det Kongelige Bibliotek / The Royal Danish Library og ProQuest LLC. (Image published with permission of ProQuest LLC. Further reproduction is prohibited without permission).**
- Side 20: Portrætter af Thomas Kingo, H.A. Brorson, B.S. Ingemann og N.F.S. Grundtvig. *Alfred Jacobsens Billeder til Skolebrug*. Dansk Skolemuseum. AU Library, Campus Emdrup.**
- Side 22: Portræt af Hans Tausen. Wikimedia Commons.**
- Side 23: Epitafium i Beder Kirke. livinghistory.dk.**
- Side 24: Korstole i Karup Kirke. Karup Kirke.**
- Side 26: Danske Lov. Rigsarkivet. CC BY SA 2.0.**
- Side 29: Jean Calvin. Wikimedia Commons.**
- Side 30: Maria krones som himmeldronning. Altertavle i Aarhus Domkirke. Foto: Per Rasmussen, Aarhus Domkirke.**
- Side 31: Altertavle i Vejrum Kirke. Nationalmuseet. CC BY SA.**
- Side 32: Portræt af Philipp Melanchthon. Wikimedia Commons.**
- Side 36: Frederik den Tredies hyldning som arvekonge, Poul Steffensen, 1898. *Danmarks Historie i Billeder*. Alfred Jacobsens Litografiske Etablissement. AU Library, Campus Emdrup.**

Ophavsret: Tekst, billeder og filmklip må til ikke-kommercielle formål printes, downloades, citeres og anvendes, når forfatter og udgiver (danmarkshistorien.dk, Aarhus Universitet) tydeligt angives. Materialet må frit anvendes til ikke-kommercielle formål som undervisning, forskning og privat brug. Ønskes materialet anvendt til kommercielle formål, skal der rettes henvendelse til danmarkshistorien.dk.

En del af billedmaterialet og kildematerialet tilhører ikke danmarkshistorien.dk, men publiceres med tilladelse fra rettighedshaverne. Denne tilladelse gælder ikke andres brug af materialet til publicering og/eller kommercielle formål. Enhver anden anvendelse kræver således tilladelse fra den oprindelige rettighedshaver. Spørgsmål angående rettigheder og anvendelse af materialet til anden brug skal rettes direkte til pågældende rettighedshaver.

Vi har søgt at opspore og indhente tilladelse hos alle rettighedshavere til kildetekster og illustrationer. Hvis der er rettighedshavere, vi ikke har kunnet finde frem til, er de meget velkomne til at henvende sig, så vi kan finde en løsning. Såfremt vi på denne måde har krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet.